

El castell de Bufalaranya (Roses, Alt Empordà). Del segle IX al segle XIV

GEMA VIEYRA I BOSCH, MARC SUREDA I JUBANY,
JORDI SAGRERA I ARADILLA

1. INTRODUCCIÓ

Al terme municipal de Roses (Alt Empordà), sobre l'extrem elevat d'un replà a la vessant nord d'una de les muntanyes que formen el serrat de can Berta, a la serra de Rodes, s'aixeca el castell de Bufalaranya. Ha estat parcialment excavat els mesos de setembre dels anys 2000, 2001 i 2002, després d'una neteja prèvia el juliol de 1999, mitjançant campanyes programades emmarcades en un conveni entre la Universitat de Girona i l'Ajuntament de Roses.

Les restes es localitzen, a uns 244 metres sobre el nivell del mar, en una posició encimbellada des d'on es controla tota la zona nord del golf de Roses i part de la plana empordanesa i es domina la propera vall de la riera de la Trencada.

Sobre aquest territori més immediat, l'estudi de la documentació medieval ens proporciona dades que parlen d'una ocupació intensa. Les fonts esmenten l'indret utilitzant els topònims *Pineta*, *Pinnita* o *Pineda* i fan referència a l'existència d'una cel·la, Sant Cebrià, que va ser restaurada a l'època altmedieval. Malauradament, als anys setanta les restes d'una petita capella, probablement l'antiga cel·la monàstica, varen ser enderrocades en el procés d'explotació d'una sorra (DDAA 1990, 792). Al fons d'aquesta mateixa vall i al NE del castell ha estat documentat un nucli de poblament on es reconeixen diferents edificis, alguns amb parets construïdes amb *opus spicatum*, separats per estrets carrers (ídem). Sobre aquest poblat l'única referència documental està continguda en un capbreu del segle XVII on apareix esmentat com a *vilar de cans de Panida*. Finalment, a ponent del castell, a la mateixa serralada de Rodas, hi ha el coll de Sant Genís, punt bàsic en la xarxa de comunicacions terrestres d'època medieval (Bolós, 1999) i que determina el recorregut d'un antic camí de Roses al Port de la Selva passant per Selva de Mar.

2. DESCRIPCIÓ DE LES ESTRUCTURES

El castell és un recinte de planta pentagonal irregular, aixecat sobre un puig inexpugnable per tots costats llevat del de tramuntana on hi ha una zona planera que constitueix l'istme que enllaça amb la serralada. L'adaptació de les estructures al terreny fa que el recinte s'organitzi en planells esglaonats.

L'àrea ocupada pel conjunt monumental ha estat organitzada, amb criteris de reversibilitat, en cinc sectors. Com a sector 1 s'entén tot el perímetre exterior pròxim al recinte que inclou els fossats, la rampa i el camí. Ja dins el recinte, el sector 2 seria tot l'espai perimetral intern paral·lel a la muralla. El sector 3 és l'àmbit situat a la part més alta del recinte, convencionalment anomenat la torre. El sector 4 és una aula, parcialment delimitada, adossada a la torre pel costat de migdia. L'espai que hem titllat com a pati és el sector 5 i se situa a la part central del recinte. Finalment, el sector 6 és una gran estança situada a l'angle SW. La muralla que tanca el recinte es conserva irregularment però el perímetre de cinc costats es pot resseguir quasi completament. En general, tots els llenços del recinte presenten un aparell poc acurat, el seu gruix és irregular i varia segons els punts, les pedres són mitjanes i petites desbastades i unides amb fang. L'ús de l'*opus spicatum* és esporàdic, de fet on es fa evident és a la muralla sud. És en aquesta part del perímetre emmurallat, concretament a tocar l'angle SE, on s'ha localitzat la porta d'entrada al castell, que té 2 m d'amplada. S'ha observat que només algunes estructures que potser eren objecte d'una preocupació especial revelen puntualment la presència de morter, com és el cas de la porta d'accés. Per accedir-hi calia recórrer una rampa paral·lela a la muralla i que enllaça amb un tram de camí antic, retallat a la roca natural. La muralla del costat oest és la més llarga, poc més de 30 m, i segueix una línia gairebé recta sobre el pendent més escarpat del puig. A tramuntana, el punt feble del castell, el sistema defensiu es va reforçar substancialment amb 12 espitlleres de diferents orientacions, tot dominant alhora la zona planera que enllaça amb la serralada i l'antic camí que porta al coll de Sant Genís. Les sageteres són de mides diverses i estan col·locades a altures diferents; totes presenten esqueixada oberta a l'interior. La defensa d'aquest sector es completa amb dos fossats paral·lels excavats a la roca mare, possiblement les pedreres d'on s'extragué la pedra necessària per construir el castell dotades després d'una funció poliorcètica. La muralla per llevant està força degradada i segueix una línia també quasi recta; a l'extrem nord s'han conservat vuit espitlleres més, similars a les descrites.

L'espai perimetral intern, considerat com a sector 2, és una mena de passadís delimitat per la muralla i per les diferents parets dels edificis que configuren el castell. La neteja superficial de pedres i herbes realitzada no ha descobert cap paret de compartimentació. Només a redós de la muralla de migdia hi podria haver hagut una estança tancada i delimitada per la paret de contenció de les terres del pati.

A tramuntana, a la part més alta del recinte, hi ha la torre, una construcció de planta rectangular d'uns 70 m² bastida amb murs d'entre 1,80 i 1,50 m de gruix. Els murs de llevant i tramuntana de la torre es conservaven, ja abans de l'excavació, en

una alçada exterior superior als 4 m, mentre que els de ponent i migdia havien quedat colgats fins a la cota del superficial. En conjunt, aquestes parets presenten dues cares, els paraments intern i extern, fetes acuradament i un farciment intern de reble o abocament de pedres i morter. S'observa un tractament diferenciat entre el parament intern i l'extern: a l'interior, el parament és fet amb blocs i lloses de llicorella en filades irregulars, mentre que a l'exterior dominen les lloses en filades regulars. Ací i allí trobem trams excel·lents d'un *opus spicatum*, alguns sorprenents per les seves dimensions (prop dels 70 cm d'alçada). La cara interna dels murs perimetrals presenta una banqueta enlairada que forma un desgruixament per a un trespol. Al mur de llevant hi ha una finestra esbiaixada i també una petita obertura rectangular que enfoquen la vista directament a la vall de la Trencada i al cim llunyà del Pení. A la paret sud s'ha localitzat la porta d'accés a la torre. A l'interior de l'estança hi ha una ferma pilastra central, de 1,30 m per 0,80 m. Adossat a la paret de migdia de la «torre» trobem el sector 4, una altra aula rectangular, de dimensions similars a la primera encara que només es conserven les filades inferiors de les parets perimetrals alineades a l'angle SW. La tècnica constructiva d'aquestes parets és diferent ja que no es fa servir morter sinó fang per relligar les pedres. Més cap al sud, i a un nivell més baix, hi ha el sector 5, convencionalment anomenat el «pati», un espai de planta triangular del qual són visibles gran part dels murs que el delimiten. Probablement aquest pati hauria funcionat com a espai de recepció al servei de la porta principal del castell i de distribució dels circuits interns del recinte. Des d'aquest espai central s'arriba al sector 6, una aula rectangular que ocupa uns 80 m² a l'angle SW del recinte. La porta per entrar-hi és un element destacable: el llindar té dos carreus de grans dimensions de pedra granítica units amb morter de calç que fan de marxa-peu esglaonat i hi ha dos forats a la part inferior dels muntants que haurien servit per allotjar les pollegueres. L'espai interior de la sala està compartimentat en dos: al nord hi ha una petita estança guanyada gràcies a un important rebaix de la roca, separada de la resta per una paret lleugera feta amb pedres i fang. La paret de llevant conserva tres pilars quadrangulars que segmenten l'espai en tres mòduls regulars, no identificats en el mur paral·lel.

3. LES DADES DISPONIBLES FINS AVUI

Les primeres aproximacions al castell publicades partien totes, per força, de la simple consideració de les estructures conservades (Badia 1981, 216-218; 1992 a; DDAA 1990, 789-790; Campo 1997, 37-38). Més o menys coincidien a destacar l'espectacularitat dels murs de la torre i dels seus paraments d'espina de peix, «l'*opus spicatum* més gran que podem veure a la comarca» (Badia 1981, 216), i dataven prudencialment el castell en el segle X-XI a partir d'aquesta tècnica constructiva. Tot i ser conscients que la simple tècnica constructiva, despullada d'altres consideracions, pot respondre a una tradició constructiva relativament intemporal (hom troba filades d'*opus spicatum* a les muralles del puig Rom, segles

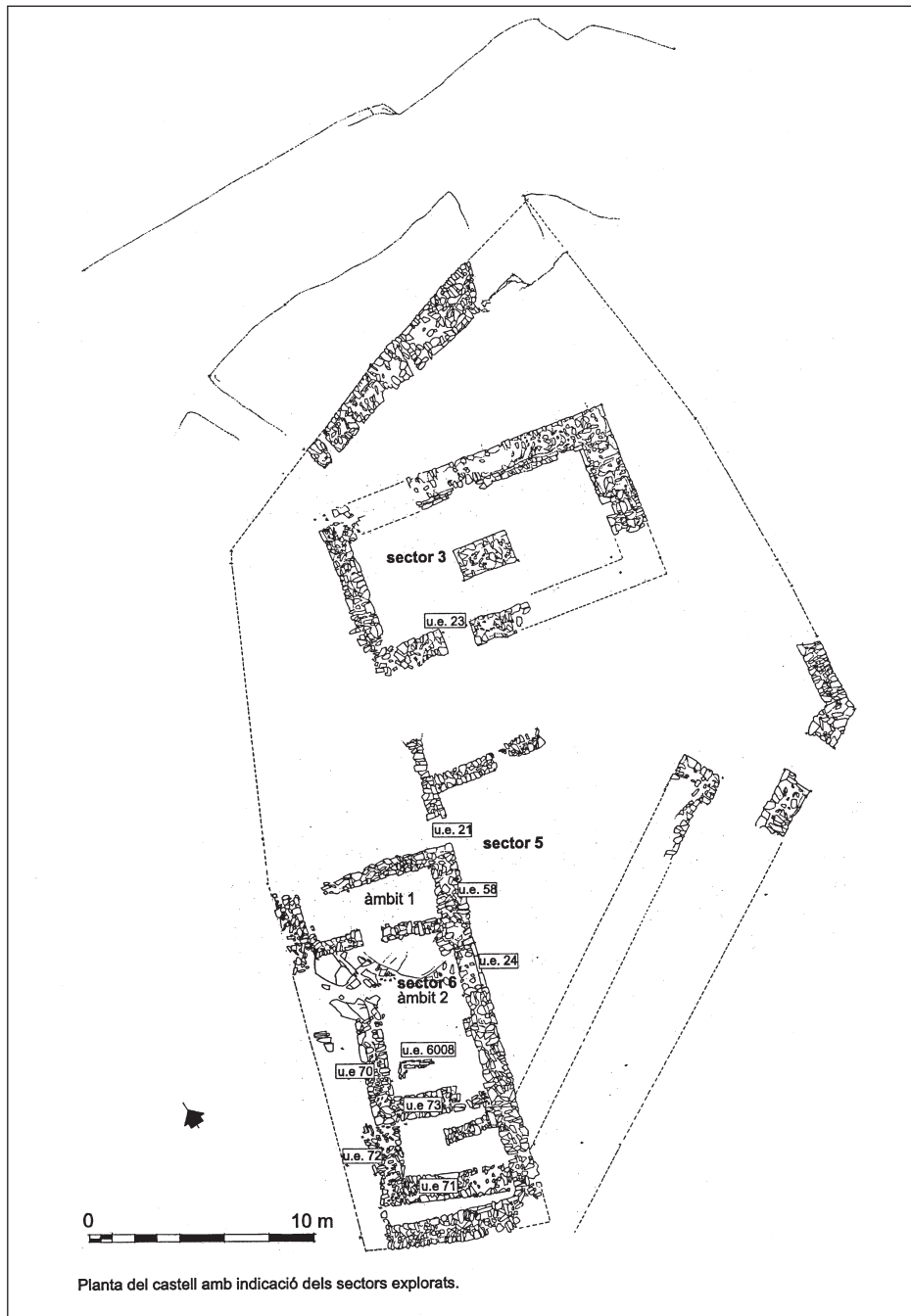

Figura 1. Planta general del castell amb indicació dels sectors excavats.

VI-VII, o a les parets del monestir de Sant Pere de Rodes, segle XI), és aquest el punt des d'on van partir, inevitablement, les hipòtesis inicials de l'excavació arqueològica.

Noves referències textuais. Paral·lelament als treballs arqueològics s'ha dut a terme una recerca documental a diferents arxius i institucions. Tot i que només es tracta dels primers sondejos, de moment, les investigacions sobre la documentació localitzada no han permès localitzar referències anteriors al segle XIII i, per tant, insuficients per als primers moments del castell; esperem que ben aviat es podrà corregir aquesta mancança.

Una primera exploració del fons de l'Arxiu General de la Casa Ducal de Medinaceli permet entendre el castell, a partir de mitjan segle XIII *grosso modo*, com un element dins el context del feudalisme tardà. Primer Dalmau Sagarriga i Bernat Alió, magnats de la zona coneguts per documents referits als castells de la Garriga i de Cadaqués, i després Berenguer de Foixà, a partir de mitjan segle XIV, obtenen el castell o parts d'aquest a canvi de l'homenatge corresponent al comte d'Empúries. Observem que a partir de l'aparició dels Alió, pel cap baix, i fins que la totalitat del feu reverteix en Berenguer de Foixà el 1351, el castell ha estat atorgat en feu en meitats per indivís, fent un tot amb el conjunt de les rendes corresponents a la jurisdicció del castell i repartint-lo en dues meitats iguals, una per a cada feudatari. Això ens fa evident que el castell de Bufalaranya funciona, des de mitjan segle XIII, com a element centralitzador i definidor d'una demarcació jurisdiccional i, sobretot, fiscal, en el marc del feudalisme tardà. Així, aquests documents del segle XIV enllacen amb la documentació moderna (segles XVII-XIX) que fins fa poc era l'única coneguda i d'on s'obtingué el topònim usat actualment, com a pervivència tardana d'un sistema feudal ja molt desfigurat.

Consideracions estructurals. Des del punt de vista de les característiques arquitectòniques, podem reconèixer en les estructures visibles del nostre castell trets que en altres edificis han estat identificats amb fases constructives clarament datades i que ens serveixen per completar i complementar les dades procedents d'altres anàlisis d'aquesta mena.

Hom ha arribat a la convenció que a mitjan segle X apareix el model de castell roquer, que aglutinaria funcions defensives i residencials, caracteritzat per la presència de la torre. En origen aquestes torres eren de planta quadrangular, amb una o dues plantes i l'entrada situada, generalment, al primer pis (Fité, 1993, 28-29). Per altra banda, des d'un punt de vista purament tècnic, hom ha pensat que l'ús generalitzat del morter de calç com a material constructiu es popularitza a partir de mitjan segle X (Fité, 1993, 38-39). També s'ha remarcat amb freqüència la correlació entre paraments on la disposició dels carreus és en forma d'espina de peix i edificis predominantment del segle X (Fité, 1993, 47), per bé que, com hem dit, és possible trobar-ne exemples en altres moments.

La descripció d'una torre tipus de mitjan segle X (context on encara no predominés la planta circular per damunt de la quadrangular) s'ajusta amb gran precisió a

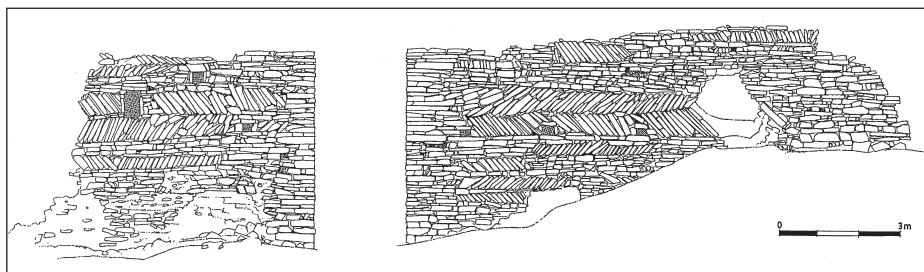

Figura 2. Alçat del parament exterior de les parets nord i est del sector 3 o «torre».

la torre mestra del castell de Bufalaranya, de manera que s'hi pot emmirallar perfectament. La seva estructura respon a una planta rectangular, amb les pedres lligades amb morter, presumiblement amb no més de dos pisos i amb l'entrada situada en posició elevada respecte del nivell de les altres estances. La planta inferior aprofitava com a nivell de circulació la roca del subsòl, anivellada on calia amb abocaments i completada, potser, amb lloses de pissarra i adaptada o retallada en els punts més alts. No tenim dades sobre les escales ni l'accés, però sabem que el darrer pis es cobria amb una volta feta amb morter i pedruscall. Igualment, desconeixem la forma que podria tenir la terrassa superior però podem pensar que en un moment indeterminat aquesta terrassa perd la seva funció i és substituïda per una coberta de teules aràbigues, molt abundants en els nivells d'enderroc. El pilar central és de difícil interpretació, però podria respondre a una decisió preventiva en relació més amb la volta superior d'obra que no pas amb el pis intermedi.

Tot plegat, i a l'espera de conèixer les altres dependències i espais del castell, la torre s'entén com l'element dominant del conjunt que determina una hipòtesi de datació de mitjan segle x, moment en què coincideixen la consolidació del tipus de castell roquer presidit per la seva torre i l'ús incipient del morter per lligar paraments; també és a partir d'aquest moment que les torres rectangulars comencen a ser substituïdes per les de planta circular, cosa que allunyaria el nostre castell dels tombants del segle xi (Fité 1992, 28-40).

Les dades arqueològiques. A la fi d'aquesta primera fase de treballs arqueològics, les excavacions han començat a donar modestes però sòlides certes on ancorar les hipòtesis preliminars derivades de l'anàlisi arquitectònica de les estructures que configuren el castell de Bufalaranya. Per primer cop es disposa de dades arqueològiques fiables sobre els contextos fundacionals i sobre els d'abandonament. Concretament, pel que fa al sector 3, la torre, les dades procedeixen d'un conjunt de fragments d'un atuell de ceràmica espatulada de cocció oxidant, probablement una sitra, datable globalment entre els segles x i xi i localitzat en un estrat de regularització del pendent natural a l'interior de la torre. Aquest abocament es trobava segellat per un nivell de circulació o d'ús que en part aprofitava la roca natural del sub-

sòl; els darrers moments de vida d'aquest paviment rudimentari es poden situar en el segle XIV. Presumiblement, l'abocament es produí gairebé immediatament després de la construcció de la torre, i no fou alterat ja que l'eventual neteja del nivell de circulació, més o menys delimitat per l'aflorent de la roca cap al nord, no tenia per què implicar l'impràctic buidatge de tot l'espai. Més, tenint en compte que en aquest sector la roca es disgrega amb gran facilitat i per tant, ni pel pendent ni per la qualitat, és utilitzable per al trànsit. El nivell de circulació excavat és sens dubte l'últim en la vida de la torre, ja que s'associa a material del segle XIV esclafat damunt seu, exactament la mateixa mena de conjunt recuperat en els estrats superiors i, assenyaladament, els d'enderroc.

Pel que fa al sector 6, la datació absoluta correspon només a aquest nivell d'abandonament. Més enllà, la insuficiència dels conjunts ceràmics associats a l'estratigrafia ens permet només fiar-nos de la seqüència per proposar una datació relativa, això sí, amb estructures d'una certa entitat. La seqüència estratigràfica simplificada registra una primera fase ocupacional representada per tres parets de pedra seca de les quals desconeixem la cronologia inicial (els estrats associats a nivells fundacionals han estat completament estèrils). A l'amortització natural d'aquest primer establiment, documentada per uns estrats també absolutament estèrils, segueix la construcció d'una nova estança imbricada en el conjunt del castell de manera encara no resolta. Aquesta segona intervenció arquitectònica suposa l'excavació de trinxeres de fonamentació per a algunes de les noves parets perimetrals que malmeten part de les estructures precedents així com un avanç sobre el subsòl natural guanyant superfície practicable mitjançant el rebaix del pendent rocallós. La fase d'ocupació ha estat documentada per restes d'un paviment de lloses de pissarra i una redefinició espacial amb la compartimentació de la sala en dos àmbits diferenciats: la sala general oberta al pati a través d'una porta complexa i una petita cambra interior situada a l'extrem nord de l'aula. Finalment, els estrats d'abandonament d'aquest espai inclouen material que a l'igual que en la torre ens proporcionen una cronologia centrada al segle XIV.

4. CONCLUSIONS I ESBÓS HISTÒRIC

Cal reconèixer-ho, som encara lluny de respondre tots els interrogants que el castell de Bufalaranya és capaç de suscitar-nos. El fet que només s'ha excavat un 30 % del jaciment i que encara no és possible estudiar el castell com una unitat funcional considerant tots els elements arquitectònics i el seu paper dins l'organització interna de l'edifici, no impedeix, però, proposar un assaig d'interpretació històrica global que lligui les dades fins ara recollides i conegudes.

Per començar, ateses les característiques del jaciment, podríem plantejar-nos si aquesta primera fase estructural que a la torre datem del segle X representa veritablement la primera ocupació antròpica del turó on avui s'assenta el castell de Bufalaranya. Podia haver-hi existit alguna mena d'hàbitat anterior a les estructures que

Figura 3. Castell de Bufalaranya vist des del NE.

veiem avui? Si estudis fets a castells construïts a la Catalunya Vella entre els segles VIII i XI contempen la possibilitat d'un reaprofitament d'antigues construccions entornades (Olèrdola: Fité 1993, 19; l'Esquerda, Osona: Ollich 1998), la localització al sector 6 dels tres murs de pedra seca, disposada fent filades d'*opus spicatum*, permet plantejar-se la possibilitat d'un primer establiment relacionat igualment amb funcions defensives i de control. Amb tot, la total inexistència de material arqueològic de qualsevol època amb relació a aquestes primeres estructures impedeix atribuir una cronologia sòlida per a aquesta fase inicial.

És a partir de la conquesta carolíngia que podem defensar amb seguretat la presència del castell damunt del nostre turó. En un moment que podríem situar entre el 782 (l'abat Àtala ha fugit de la represàlia omeia contra els hispanogots implicats en la revolta del 778) i el 785 (donació de Girona) (Canal *et al.* 2002, 14-15), el territori de Roses quedà integrat a la Marca carolíngia i començaren a tenir-hi lloc, com en altres zones, les activitats de repoblació i d'ocupació del territori que començarien a quedar consolidades en alous, trenta anys més tard, a través del vell dret visigot de l'*aprisio*. A partir de llavors, i probablement en un moment immediat a la incorporació definitiva d'aquest territori al regne franc, la vall de la Trencada i l'activitat que s'hi duia a terme van ser presidides per una estructura de guaita o de defensa que aprofitava les excel·lents qualitats estratègiques del turó de Bufalaranya. En efecte, des d'aquest emplaçament es té un domini gairebé immillorable no

tan sols de la vall immediata, sinó de l'interior cap al sud-oest i de la pràctica totalitat del golf de Roses. No oblidem que, en aquest context, és cap al sud i cap a l'interior cap on cal vigilar, i això dota el castell d'una posició privilegiada. Alhora, aquesta estructura era el centre administratiu d'un districte castral que amb tota probabilitat englobava el veí nucli de Penida i la avui desapareguda església de Sant Cebrià.

L'estudi del fenomen de l'erecció de castells en el context de la Marca Hispànica (per exemple, Cabañero 1987, Fité 1993 o, més concretament pel que fa a la zona de l'Albera, Constant 1997 i 1999) ens permet de situar-nos en un marc a hores d'ara considerablement conegut i progressivament definit. Molt a grans trets, el paper jugat pels castells a la zona de l'Albera entre el final del domini visigot i l'eclosió del sistema feudal transcendia la funció estratègica i militar (cal qüestionar, més enllà de principis del segle XI, la necessitat d'una xarxa fronterera situada a les Albesres). A més de les funcions de guaita i de protecció, els castells tingueren sobretot una funció organitzadora del territori i promotora de la repoblació i actuaren centres dels respectius districtes castrals, en el marc de la conquesta carolíngia de la franja pirinenca (740-780, aproximadament), tot organitzant, controlant i protegint les *aprisiones* que realitzaren els colons, fossin refugiats hispanogots o monestirs de nova implantació, sota l'emparedat del poder comtal i imperial. Dins d'aquests districtes castrals i preferentment prop del castell mateix no és inhabitual de localitzar-hi hàbitats més o menys precaris de petits colons lligats a la roturació del territori i versemblantment al conreu de la vinya.

En relació amb aquest fet convé no oblidar la presència gairebé immediata de l'inexplorat vilar de Penida, que comparteix amb el castell la característica constructiva de l'*opus spicatum* i una clara relació visual (hi ha una finestra dirigida). Cal afegir-hi l'element que manca encara en aquest esquema, la petita església de Sant Cebrià, avui desapareguda, però documentada ja a finals del segle VIII amb relació a les activitats de l'abat Àtala i, per tant, situable en els primers moments d'aquest procés que descrivim. L'església es trobava situada al sud del turó del castell, a la vall, on avui hi ha una sorrera (l'explotació de la qual va ser la causa de la seva desaparició) i una bassa perfectament visible des de Bufalaranya (DDAA 1990, 792). La presència dels dos elements, el vilar i l'església, en la vall immediata i gairebé del tot dominada pel nostre jaciment s'ajusta perfectament a la hipòtesi d'interpretació del castell de Bufalaranya com a centre d'un districte castral d'època carolíngia.

És molt probable que en els primers decennis d'aquesta activitat repobladora a la vall de la Trencada l'estructura defensiva del turó, amb tota seguretat present des del primer moment, fos un edifici que podríem identificar a partir de les parets de pedra seca localitzades al sector 6 i potser també la petita estructura, dues curtes filades de pedra seca aparegudes damunt la roca retallada al nord del sector 3, també interpretables com una lleixa o graó.

Les datacions fornides per l'estratigrafia de la torre mestra, unides a la consideració de les seves característiques constructives, ens porten a pensar que no va ser

fins algun moment de mitjan segle X que va construir-se en aquest lloc un autèntic castell roquer. L'estat de les investigacions no permet, de moment, establir una seqüència constructiva amb relació als diferents components del castell ni conèixer les relacions estratigràfiques entre els diferents edificis i construccions. En qualsevol cas, el conjunt estava dominat per una imponent torre rectangular dreçada a la cota més elevada del turó que no sembla que patís modificacions substancials.

Al segle XI, probablement, el marc geopolític per al qual fou bastit el castell havia desaparegut i l'edifici, per tant, deixà de centralitzar una demarcació territorial vinculada al poder públic i a la repoblació del territori immediat. El nou context de relacions socials, econòmiques i polítiques modificà la seva funció inicial d'estructura destinada a la protecció i a l'organització territorial i el convertí en una estructura, a més, de domini i de coerció en el marc del feudalisme meridional. I així resituat, el castell inicià la que podríem entendre com a segona gran etapa de la seva vida activa, fins que fou abandonat.

És en el desenvolupament d'aquesta segona funció que el trobem esmentat en el petit recull documental que hem pogut estudiar: com a castell feudal que, en una cronologia tardana (mitjan segle XIV), actua ja com a punt de referència d'un districte fiscal, com a epònim d'una senyoria per la qual es reben una sèrie de rendes i que depèn en darrera instància del comte d'Empúries. L'arqueologia ens fa veure que precisament en aquest moment el castell fou abandonat, ja que els darrers nivells de circulació i els enderrocs ens proporcionen datacions del segle XIV en els dos àmbits explorats. No ens atreviríem a relacionar aquest abandonament amb cap circumstància concreta: ja es desprèn dels documents estudiats que la funció reservada al castell en el marc del feudalisme baixmedieval no implicava ni requeria la seva ocupació física. Sense fer-hi gaire força, potser val la pena recordar la crisi demogràfica que representà el 1300, a Catalunya com a tot Europa, a remolc de circumstàncies com la pesta negra i les males collites, que comportaren el despoblament d'algunes zones rurals i, a grans trets, la depressió de les rendes senyoriales sobretot en la segona meitat del segle. Una pèrdua d'importància del castell en aquest context bé podria ajudar-nos a explicar el seu final. En aquest sentit és fonamental continuar els treballs arqueològics i anar coneixent altres espais del recinte castral com també seria molt interessant poder conèixer els nivells d'abandonament del proper vilar de Penida.

La vida del castell de Bufalaranya, delimitada avui amb molta força (i gairebé exclusivament) per aquests dos moments ben documentats, l'inicial i el final, resulta malgrat tot de gran interès. L'arc cronològic que es pot traçar entre els dos extrems cobreix el ressò dels darrers vestigis de l'antiguitat, els inicis de l'edat mitjana, la caiguda de l'imperi franc, el desenvolupament del feudalisme, la consolidació política de la corona catalanoaragonesa (inclosa l'annexió del comtat d'Empúries) i, gairebé, els primers símptomes de l'esgotament del sistema feudal. I àdhuc, si volguéssim tenir en compte, testimonialment, els darrers ecos del nom del castell en els documents dels segles XVI-XVII, el final d'aquest arc fregaria encara la fi tant del feudalisme que el va usar com del propi Imperi d'Occident que, en un dels seus re-

naixements, el va fer néixer. Un arc cronològic, en resum, de vora 400 anys (segles X-XIV) que ens permet conèixer amb detall, a través d'aquest estudi de cas, alguns aspectes del desenvolupament històric del nostre país.

5. BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, R. D' (1969) *Dels visigots als catalans*. 2 vol. Barcelona: Ed. 62.
- BADIA I HOMS, J. (1981) *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. II-B. Girona: Diputació de Girona.
- BADIA I HOMS, J. (1992a) El castell de Bufaganyes o de Bufalaranya, *Programa de Festa Major*. Roses: Ajuntament de Roses, 8-9.
- BADIA I HOMS, J. (1992 b) «L'antiga taula de jocs. Una peça atractiva del patrimoni cultural agullanenc». *El tap de suro* núm. 22, Agullana.
- BOLÒS, J., HURTADO, V. (1999) *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- CABAÑERO SUBIZA, B. (1987) «Los castillos catalanes de los siglos IX y X: problemas de estructuras y técnicas constructivas». A: *XXXIV Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*. Ravenna, 85-117.
- CAMPO I JORDÀ, F. DEL (1997) *Castells medievals. 88 guaites dels castlans de l'Alt Empordà*. Figueres: Brau Edicions (Nord-est), 37-38. (Guies del Patrimoni Comarcal; 4)
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M., SAGRERA, J. (2002) «Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801)». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Girona, 7-28.
- CONSTANT, A. (1997) «Châteaux et peuplement dans le massif des albères et ses marges du IXe siècle au début du XIe siècle». *Annales du Midi*, tome 109, juillet-décembre, 443-466.
- CONSTANT, A. (1999) «Peuplement et mise en valeur du territoire au sud du diocèse d'Elne (massif des Albères-Vallespir) du IXe siècle au XIe siècle: entente ou rivalités?». A: *Actes des deuxièmes rencontres d'Elne*, Elna.
- DD.AA. (1990) *Catalunya Romànica*. Vol. 9: *L'Empordà*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- DD.AA. (1990-93) *Els castells catalans*. Vol. II. Dalmau, Barcelona.
- DD.AA. (1992) *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol 4: *Alt Empordà. Baix Empordà*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- DÍAZ, C. [et alii] (1999) «La Ciutadella de Roses». *Quaderns de la Revista de Girona*, núm. 77, Sèrie Guies, núm. 33, Diputació de Girona / Caixa de Girona, Girona.
- FITÉ, F. (1993) *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI*. Lleida: Universitat de Lleida.
- LORIENTE, A. (2000) «La vaixella andalusina de la primera meitat del segle X apareguda a la ciutat de Lleida». *Revista d'Arqueologia de Ponent* núm. 10, 293-318.

- MATARÓ I PLADELASALA, M. (2000) «La ceràmica espatulada de sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà)», comunicació inèdita al *Seminari de ceràmiques oxidades medievals*, 1 i 2 de juny de 2000, Arbúcies.
- MATARÓ, M., BURCH, J., CARRASCAL, C., PUIG, A. M., VIEYRA, G., RIU, E. (1994) «Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla Director». *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 139-156.
- MONREAL, L., RIQUER, M. DE (1984) *Els castells medievals de Catalunya: Empordà*. Figueres: Carles Vallès,
- NOLLA, J. M., CASAS, J. (1997) «Material ceràmic del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses)». *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Taula Rodona, *Arqueo Mediterrània*, núm. 2, Badalona, 7-19.
- NOLLA, J. M. (1997) «Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria». *Annals del Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 30, Figueres, 107-146.
- OLLICH, I. (1998) «El Ter, la primera frontera dels carolingis al comtat d'Osona, segles VIII-IX». A: *II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, Girona.